पंच परमेश्वर

प्रेमचंद

चित्रकार: अतानु रॉय

प्रेमचंद

प्रसिद्ध हिंदी कथाकार प्रेमचंद यांचे खरे नाव धनपत राय होते. त्यांचा जन्म वाराणसीजवळील लामही या गावात झाला. प्रेमचंद यांनी शिक्षण विभागात काही काळ काम केले, प्रथम शिक्षक म्हणून आणि नंतर उप-उपनिरीक्षक म्हणून. पण १९२० नंतर त्यांनी आपला संपूर्ण वेळ हिंदीला, मासिकांचे संपादन आणि कथालेखनाला वाहून घेतला.

त्यांच्या काळातील सामाजिक आणि राजकीय बदल हे त्यांच्या कथांचा आधार बनले. त्यांच्या कथांमधून गावकऱ्यांची जीवनशैली आणि त्यांच्या समस्यांचे चित्रण होते. एकीकडे, आपल्याला त्यांच्या लहान-मोठ्या सुख-दुःखांची झलक मिळते, तर दुसरीकडे, जीवनातील गुंतागुंतीशी झगडणाऱ्या शहरवासीयांचे वास्तववादी चित्रण पाहायला मिळते.

मानवी नातेसंबंधांवर आधारित असलेली 'पंच परमेश्वर' ही प्रेमचंद यांच्या प्रसिद्ध कथांपैकी एक आहे.

जुम्मन शेख आणि अल्गु चौधरी हे लहानपणापासून मित्र होते आणि त्यांचा एकमेकांवर पूर्ण विश्वास होता.

ते एकत्र खात-पीत नसत. ते वेगवेगळ्या धर्मांचे होते. पण त्यांचे जगाकडे पाहण्याचे दृष्टिकोन समान होते, आणि हाच त्यांच्या मैत्रीचा आधार होता.

जुम्मनला एक वृद्ध मावशी होती. तिच्याकडे काही मालमत्ता होती आणि जुम्मनने तिला समजावून ती मालमत्ता स्वतःच्या नावावर हस्तांतरित करण्यास भाग पाडले.

दानपत्राची नोंदणी होईपर्यंत मावशीबद्दल खूप आदर होता. नोंदणीनंतर सगळं काही बदललं. आता मावशी ला फक्त कोरडी भाकरी खायला आणि कठोर शब्द ऐकायला मिळत होते.

मावशीने हे काही दिवस सहन केले. जेव्हा तिला ते असह्य झाले, तेव्हा ती जुम्मनला म्हणाली, "बाळा, मला दर महिन्याला थोडे पैसे दे. मी वेगळे जेवण बनवून खाईन."

जुम्मनने तिला पैसे देण्यास नकार दिला. यामुळे त्याच्या मावशीला खूप राग आला. तिने पंचायत बोलावण्याची धमकी दिली. सुशिक्षित असल्यामुळे जुम्मनला खूप मान होता. त्याला खात्री होती की तो नक्कीच जिंकेल. हसत हसत तो आपल्या मावशीला म्हणाला, "ठीक आहे, बोलव."

कित्येक दिवस ती वृद्ध मावशी काठी घेऊन घरोघर फिरत होती. ती सर्वांना पंचायतीला येण्याची विनंती करत होती. काहींनी नुसती मान डोलावून तिला टाळले, तर काहींनी उलट तिला शापच दिला.

आपल्या भटकंतीदरम्यान मावशी अल्गु चौधरी यांना भेटल्या. त्यांनी अल्गु यांनाही पंचायतीला उपस्थित राहण्यास सांगितले.

अल्गु म्हणाला, “मी येईन पण तोंड उघडणार नाही. मी जुम्मनचा जुना मित्र आहे. मला त्याच्याशी असलेले माझे संबंध बिघडवायचे नाहीत.” हे ऐकून मावशी म्हणाली, “बाळा! संकटाच्या भीतीने तू खरं बोलणार नाहीस का?” मावशी निघून गेल्यावर अल्गु बराच वेळ तिच्या शब्दांचा विचार करत राहिला.

संध्याकाळी एका झाडाखाली पंचायत सभा झाली. मावशीने न्यायाधीशांना आपली व्यथा सांगितली आणि न्यायाची मागणी केली. ती त्यांचा निर्णय स्वीकारायला तयार होती.

मग सरपंच निवडण्याची पाळी आली. जुम्मन म्हणाला, “मावशी आपल्या इच्छेनुसार कोणालाही सरपंच म्हणून नेमू शकते. मी सुद्धा पंचायतीचा निर्णय मान्य करीन." मग, मावशीने अल्गुला सरपंच म्हणून नेमले.

जुम्मनला खूप आनंद झाला होता. त्याचा विजय निश्चित होता. पण अल्गु संकोचला. तेव्हा मावशी म्हणाली, "बाळा! मैत्रीसाठी कोणीही आपला विवेक विकत नाही. न्यायाधीश कोणाचाही मित्र किंवा शत्रू नसतो. न्यायाधीशाच्या हृदयात देव वास करतो. न्यायाधीशाच्या मुखातून जे शब्द निघतात ते देवाचेच असतात."

अल्गु चौधरी सरपंच झाले. आता त्यांच्यासाठी मावशी आणि जुम्मन एकच झाले होते.

मग जुम्मनने न्यायाधीशांना आपली बाजू सांगितली. “मला माझ्या मावशीच्या मालमत्तेतून जास्त उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे मी तिला मासिक भत्ता देऊ शकत नाही. शिवाय, कोणत्याही प्रकारचा तसा लेखी करारही झाला नव्हता.”

यानंतर अल्गुने जुम्मनची उलटतपासणी केली.

शेवटी अल्गुने आपला निकाल जाहीर केला. "या मालमत्तेतून मावशीचा खर्च भागवण्यासाठी पुरेसे उत्पन्न मिळते. जर जुम्मन त्यांना पैसे देण्यास अयशस्वी ठरला, तर हे दानपत्र रद्द केले जाईल."

निकाल ऐकून जुम्मन आश्चर्यचकित आणि स्तब्ध झाला. “ही का कलियुगाची मैत्री? ज्या व्यक्तीवर मी सर्वात जास्त विश्वास ठेवला होता, तिनेच ऐन वेळी माझा विश्वासघात केला!”

पण बाकीच्या सर्वांनी अल्गुच्या प्रामाणिकपणाची प्रशंसा केली. "न्यायाधीशाने हेच करायला पाहिजे –दूध ते दूध पाणी ते पाणी!”

या निकालामुळे अल्गु आणि जुम्मन कट्टर शत्रू बनले. त्यांच्या मैत्रीचा पायाच हादरला.

जुम्मन सतत सूडाचा विचार करत असे. लवकरच, एक संधी चालून आली.

गेल्या वर्षी अल्गुने जत्रेतून लांब शिंगांची बैलांची एक जोडी विकत घेतली होती. पंचायत सभेच्या एका महिन्यानंतर त्यातील एक बैल मेला. एका बैलाचं तो काय करणार होता? म्हणून अल्गुने तो बैल गावातील व्यापारी समझू साहूला विकला. साहूने तो बैल दीडशे रुपयांना विकत घेतला. त्याने अल्गुला एका महिन्यानंतर पैसे देण्याचे मान्य केले.

समझू साहू गावातून गूळ आणि तूप बाजारात घेऊन जात असे. बाजारातून तो गावात विकण्यासाठी तेल आणि मीठ विकत घेत असे. जेव्हा त्याने एक नवीन बैल आणला, तेव्हा तो दिवसातून तीन-चार फेऱ्या मारू लागला. तो त्या बिचाऱ्या जनावराला खूप वाईट वागणूक देत असे. तो त्याला योग्य चारा किंवा पाणीही देत नसे. अखेरीस, एके दिवशी, चाबकाचे फटके खाल्ल्यानंतर तो बैल खाली पडला आणि पुन्हा कधीच उठला नाही.

काही महिन्यांनंतर, अल्गु बैलाचे पैसे मागायला गेला. समझू साहू आणि त्याच्या पत्नीने त्याला चांगलेच खडसावले. “तू आम्हाला जवळजवळ मेलेला बैल दिलास आणि आता त्याची किंमत मागत आहेस. बघ, आम्ही तुझ्या बैलावर आयुष्यभराची सगळी कमाई गमावली आहे.”

अल्गुला दीडशे रुपये गमवायचे नव्हते. लोकांनी त्याला पंचायत बोलावण्यास सांगितले. तो लगेच तयार झाला.

पंचायतीची तयारी करण्यात आली. तिसऱ्या दिवशी संध्याकाळी, पंचायत त्याच झाडाखाली जमली.

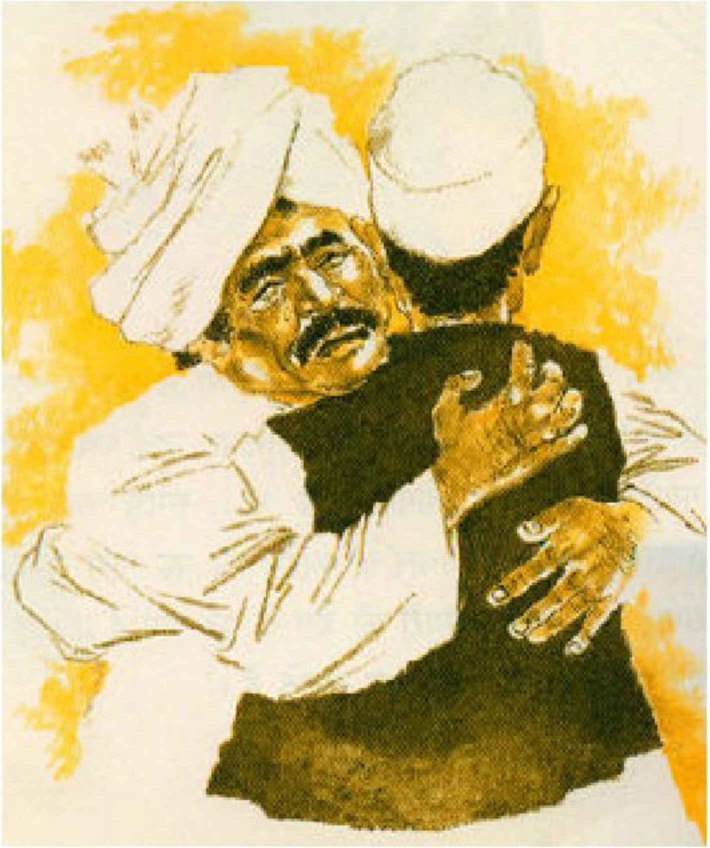
समझू साहूने जुम्मन शेखला सरपंच म्हणून नियुक्त केले. अल्गु निराश झाला, पण तो गप्प राहिला.

सरपंच झाल्याबरोबरच जुम्मनला जबाबदारीची जाणीव झाली. तो न्याय आणि नीतिमत्तेच्या सिंहासनावर बसला होता. वैयक्तिक सूड घेण्याची ही वेळ नव्हती. त्याने फक्त सत्यच सांगितले पाहिजे.

न्यायाधीशांनी समझू साहू आणि अल्गु चौधरी या दोघांचीही चौकशी केली. अखेरीस, जुम्मनने आपला निकाल दिला. "बैल विकत घेतला तेव्हा तो आजारी नव्हता. समझू साहूच्या निष्काळजीपणामुळे आणि क्रूरतेमुळेच त्याचा मृत्यू झाला. समझू साहूने अल्गु चौधरीला बैलाची पूर्ण किंमत दिलीच पाहिजे. अल्गुला हवे असल्यास तो किंमत कमी करू शकतो."

अल्गु आनंदाने उड्या मारू लागला. तो उभा राहिला आणि मोठ्याने ओरडला, “पंच परमेश्वर चा विजय असो.”

त्यानंतर, जुम्मन अल्गुकडे आला. त्याने त्याला मिठी मारली आणि म्हणाला, “आज मला कळले की पंच कोणाचाही मित्र किंवा शत्रू नसतो. पंचामध्ये परमेश्वर वास करतो.”

अल्गु रडू लागला. त्याच्या मनातील मळ निघून गेला आणि मैत्रीची कोमेजलेली वेल पुन्हा हिरवीगार झाली.